

**Hubungan Tradisi Brunei dengan Borneo Utara: Tinjauan
Terhadap Faktor Kemerosotan Pentadbiran
Kesultanan Brunei pada Abad Ke-19**

Dg. Junaidah Awang Jambol¹

Manuskrip diterima: 8 Ogos 2018

Diterima untuk penerbitan: 18 September 2018

¹ Calon Doktor Falsafah di Program Sejarah, Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah. Email: dgjunaidah@mrsmkk.edu.my

Abstract

This article discusses the earlier history of the Brunei Sultanate's government as well as the growth of its influence within the Borneo Archipelago that had evidently played a major role in shaping the history of the Brunei Malays in North Borneo. This research investigates the traditional relations between Brunei and North Borneo within two time frames; during the time when the Sultanate reaches its zenith and during the decadence of its reign. These two time frames are important as they help describe the North Borneo's Brunei Malays' sociopolitical; the establishment and spread of power and influence of the Sultanate was visible not only in its traditional relations with the people within its territory, they can also be perceived in the presence of the Brunei Malay communities in North Borneo, which helped to further strengthening the Sultanate's authority and its sovereignty. This paper will focus on the traditional relations between Brunei and North Borneo through the analysis of the implementation of the Sultanate's Administration in North Borneo before the emergence of Western powers that inevitably lead the Sultanate to its decline at the end of the 19th century.

Keywords: *North Borneo, Brunei, Administration System*

Abstrak

Makalah ini membincangkan tentang latar belakang awal pemerintahan Kesultanan Brunei dan perkembangan pengaruhnya di Kepulauan Borneo yang dilihat telah mencorakkan pensejarahan masyarakat

Melayu Brunei di Borneo Utara. Kajian ini akan menganalisis tentang hubungan tradisi Brunei dengan Borneo Utara yang akan dibahasakan melalui dua garis waktu iaitu zaman kemuncak dan zaman kemerostan pemerintahannya. Kedua-dua garis waktu ini sangat penting dalam mendeskriptifkan kehidupan sosiopolitik masyarakat Melayu Brunei di Borneo Utara kerana pengukuhan kuasa dan pengaruh Kesultanan Brunei dilihat bukan sahaja terletak pada hubungan tradisi Kesultanan Brunei dengan masyarakat di wilayah naungannya malah hubungan tersebut telah diperkuatkan lagi dengan keberadaan masyarakat Melayu Brunei di Borneo Utara yang berperanan menyebar luaskan tentang kekuatan serta kedaulatan Kesultanan Brunei di wilayah berkenaan. Makalah ini akan memberikan tumpuan khusus kepada hubungan tradisi Brunei dengan Borneo Utara yang akan dinilai melalui pelaksanaan sistem pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara sebelum datangnya kuasa barat yang akhirnya membawa kepada kemerostan keseluruhan empayarnya pada akhir abad ke-19.

Kata Kunci: Borneo Utara, Brunei, Sistem Pentadbiran

Pengenalan

Apabila membicarakan perkara yang berkaitan dengan empayar awal Kesultanan Brunei, timbul pelbagai persoalan yang memerlukan jawapan terperinci tentang bagaimana sebuah negara Brunei yang sebegitu kecil mampu untuk menakluki tanah jajahan yang sangat luas di Kepulauan Borneo khususnya kawasan Borneo Utara. Walau bagaimanapun, fenomena ini tidaklah boleh dianggap pelik kerana kebanyakan empayar yang tersohor bermula dari kawasan kecil, seperti Rom, Turki Uthmaniah, Srivijaya, Majapahit dan Melaka, yang akhirnya memiliki jajahan takluk yang sangat luas. Sebenarnya, kerancangan perbincangan berkenaan dengan kebangkitan empayar Brunei sebagai sebuah kuasa penakluk yang unggul di rantau Kepulauan Borneo ini telah lama dibahasakan oleh para sarjana sejarah dan mereka bersependapat bahawa negara Brunei ini mulai berkembang menjadi sebuah organisasi bandar yang kuat menerusi kemajuan pelabuhan entrepotnya yang

sering dikunjungi oleh ramai pedagang luar pada kurun masihi ke-15 dan ke-16.¹

Berdasarkan kepada penelusuran sejarah Brunei, didapati bahawa kebangkitan empayar Kesultanan Brunei sebagai kuasa penakluk mula dirasai apabila negara Brunei dipimpin oleh sultan kelima Brunei, iaitu Sultan Bolkiah (1485-1524) yang telah bertindak bukan sahaja menyusun dan mengemaskinikan semula pemerintahan negara tetapi juga telah berjaya menguasai wilayah di bahagian pantai barat dan pantai timur Borneo Utara dari sungai Sulaman hingga ke Teluk Marudu, kawasan Kimanis, Benoni, Teluk Gaya, Teluk Sepanggar serta Sungai Sibuko yang merangkumi beberapa sungai, iaitu Paitan, Sugut, Banggaya, Labuk, Sandakan, Kinabatangan dan Mumiang.² Zaman kegemilangan Kesultanan Brunei ini kemudiannya diteruskan oleh anakandanya Sultan Abdul Kahar yang turut sama berjaya menguasai beberapa wilayah di Borneo Utara seperti Pulau Balambangan dan Pulau Banggi.³ Kejayaan yang berterusan sepanjang pemerintahan Sultan Bolkiah dan perwarisnya telah menyebabkan lahirnya istilah zaman keemasan bagi empayar Brunei.⁴ Zaman keemasan ini berlanjutan selama beberapa dekad sehingga datangnya pengembara Barat, seperti Lu Devico de Vartemen dari Portugal dan Antonio Pigafetta⁵ dari Itali yang telah

---

¹ Bilcher Bala, Baszley Bee Bin Basrah Bee dan Jakaria Dasan, *Pengaruh Kesultanan Brunei Kepada Masyarakat Sabah (Siri 1)*, Kota Kinabalu: Utusan Borneo, 2008, hlm. 13; Abd Karim Bin Hj. Abd Rahman, *Keruntuhan Empayar Brunei KM 19: Satu Kajian Dari Sudut Ekonomi*, Brunei Darussalam: Jabatan Pusat Sejarah Brunei, 2008, hlm. 35; D.S. Ranjit Singh, *Brunei 1839-1983: The Problems of Political Survival*, Singapore: Oxford University, 1991, hlm. 21; D.E. Brown, *Brunei: The Structure and History of Bornean Malay Sultanate*, *Monograf of the Brunei Museum Journal*, Vol.2 (2), 1970, hlm. 86-87; Amin Sweeny, *Silsilah Raja-Raja Brunei*, *JMBRAS*, Vol. 12 (2), 1968, hlm. 52.

² Siti Aidah Hj. Lokin, *Perubahan Sosioekonomi dan Pentadbiran Masyarakat Peribumi Sabah (1881-1963)*, Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah, 2007, hlm. 1.

³ Mohd. Jamil Al-Sufri, *Tarsilah Brunei II, Zaman Kegemilangan dan Kemasyuran*, Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei, 2002, hlm. 35; Bilcher Bala, *Thalassocracy: A History of Medieval Sultanate of Bunei Darussalam*, Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah, 2005, hlm. 124.

⁴ Sabihah Osman, Muhammad Hadi Abdullah dan Sabullah Hakip, *Sejarah Brunei Menjelang Kemerdekaan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2001, hlm. 5.

⁵ Antonio Pigafetta merupakan seorang pelapor yang menyertai ekspedisi Megallen mengelilingi dunia. Ketika sampai ke Brunei pada 1521, beliau melaporkan bahawa Kesultanan Melayu Brunei merupakan sebuah kerajaan yang besar, kuat dan kaya raya. Brunei ketika itu telah memainkan peranan penting sebagai pusat penyebaran agama Islam di Kepulauan Borneo hingga ke Filipina.

meriwayatkan kemegahan dan kemasyuran negara Brunei dalam karya penulisan mereka sebagai bukti yang paling signifikan untuk menggambarkan bahawa Kesultanan Brunei telah berjaya menguasai keseluruhan Kepulauan Borneo pada abad ke-16.

Berdasarkan kepada sudut pandangan yang terdapat dalam tinjauan terhadap kemerostan pengaruh dan kedudukan Kesultanan Brunei di Borneo Utara, aspek yang menjadi perhatian kebanyakan sejarawan adalah berkaitan dengan perkembangan hubungan luar Brunei dengan Barat. Perkara ini merupakan perangsang utama kepada keruntuhan keseluruhan empayarnya. Hal ini kerana kebanyakan para sarjana berpendapat bahawa pengukuhan kuasa dan pengaruh Kesultanan Brunei di Borneo Utara sebenarnya bukan sahaja terletak pada corak pentadbiran yang dijalankan di setiap wilayah tetapi juga sering dikaitkan dengan kelemahan kawalan pentadbiran oleh Kesultanan Brunei itu sendiri. Kebanyakan pandangan sarjana ini cuba mengetengahkan mengenai konflik dalaman yang berlaku ke atas pemerintahan Kesultanan Brunei yang akhirnya merubah corak pentadbiran di kawasan jajahannya. Perebutan takhta di antara waris Sultan atau kalangan kerabat diraja ekoran daripada timbulnya persepsi negatif terhadap pemerintah sedia ada telah membawa kepada keadaan tidak aman di Brunei. Dalam kajian lepas juga turut melakukan perdebatan tentang punca kemerostan pemerintahan Kesultanan Brunei di kawasan jajahannya, yang dikaitkan dengan keabsahan wujudnya petualang yang mencabar kekuasaan Kesultanan Brunei. Lazimnya mereka ini terdiri dalam kalangan wakil Sultan yang cuba membebaskan diri daripada cengkaman Sultan akibat daripada ketidakpuashatian terhadap pemerintahan sehingga mereka memilih untuk menjadi ketua bebas di wilayah yang dimiliki oleh Kesultanan Brunei.

Sehubungan dengan itu, matlamat penulisan makalah ini bukan sahaja untuk menjelaskan tentang sistem pemerintahan Kesultanan

---

Peranan ini berlaku ekoran kejatuhan Melaka pada 1511. Lihat Asbol Bin Mail, *Kesultanan Melayu Brunei Abad Ke-19 Politik dan Struktur Pentadbiran*, Brunei Darussalam: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2011, hlm. 5.

Brunei di Borneo Utara tetapi juga akan membincangkan tentang hubungan tradisi Brunei dengan Borneo Utara, yang akan dinilai melalui pelaksanaan sistem pentadbiran Kesultanan Brunei sebelum datangnya kuasa Barat ke Borneo Utara dan akhirnya membawa kepada kemerosotan keseluruhan empayar Brunei pada akhir abad ke-19.

Pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara

Sebenarnya, pada abad ke-10 Brunei telah berjaya membina dan membangunkan kekuatan tenteranya sehingga mampu melaksanakan dasar penaklukan ke atas keseluruhan Kepulauan Borneo. Apabila wilayah yang dikuasai oleh Kesultanan Brunei ini semakin meluas, Brunei telah mewujudkan pentadbiran jajahan dengan melantik wakil kerajaan untuk melaksanakan pentadbiran.⁶ Sistem pentadbiran ini kemudiannya telah diperkukuhkan lagi semasa pemerintahan Sultan Muhyiddin apabila baginda mula menghantar golongan Pengiran istana untuk menjadi wakil Sultan di tanah jajahan Kerajaan. Golongan Pengiran ini bukan sahaja bertindak sebagai pegawai pentadbir tetapi juga perlu menjalankan kutipan cukai ke atas penduduk. Sebagai contoh, baginda telah melantik kaum kerabat bangsawan Melayu Brunei menjadi wakil Sultan untuk berpangkalan di ulu dan kuala sungai utama, seperti Sungai Padas, Membakut, Kimanis, Papar, Pengalat, Putatan, Inanam, Menggatal, Tuaran dan Mengkabong. Keunikan sistem pentadbiran ini ialah terdapat ketua peribumi lain dan golongan datu Suluk yang dilantik menjadi wakil Sultan di wilayah jajahan baginda.⁷

Apabila berlakunya pembahagian wilayah Borneo Utara semasa pemerintahan Sultan Muhyiddin, telah wujud perkongsian pentadbiran di antara Kesultanan Brunei dan Kesultanan Sulu. Secara tradisinya,

---

⁶ Amin Sweeny, *op.cit.*, hlm. 27; St. John Spenser, *Life in the Forests of the Far East*, Vol I, Singapore: Oxford University Press, 1974, hlm. 246.

⁷ Perlantikan ketua peribumi dan golongan datu ini berlaku kerana hubungan baik yang terbina di antara Sultan dengan ketua peribumi dan datu Suluk. Jika diteliti dengan lebih terperinci, sebenarnya penguasaan pembesar terhadap sesebuah wilayah bukanlah terletak pada tanah yang dimilikinya tetapi kawalan terhadap penduduknya. Keadaan ini berlaku kerana penduduk merupakan sumber pendapatan kepada pemiliknya. Oleh itu, dapatlah diandaikan bahawa sekiranya seorang penduduk berpindah ke kawasan lain, pembesar yang menguasai wilayah di tempat asalnya akan menghantar wakil untuk mengutip cukai daripadanya. Lihat D.E Brown, *op.cit.*, hlm 79-85; Nicholas Tarling, *Britain, the Brookes & Brunei*, London: Oxford University Press, 1971, hlm. 3-5.

tidak pernah wujud tiga pentadbir⁸ dalam satu wilayah. Namun, yang menariknya keadaan ini berlaku dalam pentadbiran Borneo Utara. Kesulitan utama dalam menyelenggarakan pentadbiran di Borneo Utara ialah masalah kebebasan masyarakat peribumi yang gemar keluar masuk dari satu kawasan ke kawasan yang lain sehingga menyukarkan pentadbir mengklasifikasikan penduduk yang berada di bawah naungannya. Menurut Ranjit Singh (2003), hal ini terjadi berikutan ketidakjelasan sempadan di antara ketiga-tiga zon pentadbiran tersebut.⁹ Pada dasarnya, sepanjang pemerintahan Kesultanan Brunei di Borneo Utara tidak wujud sebarang bentuk konsep negeri di wilayah tersebut. Hal ini kerana semenjak dari abad ke-16 lagi sistem pentadbiran di Borneo Utara adalah terpisah sehingga membentuk empat zon pentadbiran yang tersendiri atau berasingan, iaitu pentadbiran berasaskan kesukuan, sistem pentadbiran kesultanan yang merujuk kepada pentadbiran Kesultanan Brunei dan Kesultanan Sulu, serta sistem pentadbiran ketua bebas.

Sistem politik Kesukuan merupakan satu sistem yang dikelolakan di peringkat kampung. Sistem ini diamalkan oleh masyarakat Dusun, Murut dan sub etnik lain yang tinggal dalam kelompok kecil serta terpisah daripada masyarakat lain akibat daripada faktor bentuk muka bumi yang bergunung-ganang, sungai besar dan jeram. Sistem politik yang terbina adalah berasaskan kepada ikatan kekeluargaan yang diketuai oleh Orang Tua (O.T). Ketua Kampung ini bertanggungjawab dalam mengekalkan keamanan dan memberikan perlindungan kepada penduduk yang berada di bawah kawalannya. Lazimnya, pemilihan Ketua Kampung adalah berdasarkan persetujuan secara musyawarah dalam kalangan penduduk berkenaan. Kebanyakan ahli yang menganggotai majlis musyawarah terdiri daripada golongan tua yang berwibawa, berkemahiran dan berpengetahuan luas tentang adat dalam masyarakatnya. Sistem pentadbiran Kesultanan merangkumi pemerintahan Kesultanan Brunei di bahagian pantai barat dan

---

⁸ Tiga pentadbiran yang dimaksudkan terdiri daripada Kesultanan Brunei, Kesultanan Sulu dan ketua bebas. Sabihah Osman, *Pentadbiran Pribumi Sabah 1881-1941*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia, 1985, hlm. 13-15.

⁹ D.S. Ranjit Singh, *The Making of Sabah 1865-1941: The Dynamics of Indigenous Society*, Kuala Lumpur: Universiti Malaya, 2003, hlm. 7.

Kesultanan Sulu di bahagian pantai timur. Manakala sistem pentadbiran ketua bebas pula wujud ekoran daripada pengaruh kepimpinan, keberanian dan ketokohan yang boleh mencabar kewibawaan Sultan atau pembesar di persisiran pantai. Kebanyakan ketua bebas ini juga terdiri daripada individu yang datang dari jauh dan berasal dari keluarga diraja Brunei, Sulu serta individu yang berketurunan Arab bergelar 'Syarif'. Biasanya, kawasan bebas ini didiami oleh para pengikut ketua bebas tersebut.¹⁰

Bermula dari sinilah secara asasnya, Sultan Brunei telah meletakkan kedaulatan bagi negaranya pada wilayah tanah jajahan dan keseluruhan penduduknya kecuali tanah yang dimiliki oleh golongan pembesar dan pengikutnya. Dalam usaha baginda untuk melicinkan pentadbirannya di Borneo Utara, baginda telah melaksanakan sistem pembahagian tanah tradisional yang memperlihatkan ramai golongan pembesar memiliki tanah persendirian di wilayah Borneo Utara dan ironinya mereka bebas untuk mengawal selia wilayah tersebut tanpa perlu terikat dengan kawalan istana.¹¹ Perlu difahami bahawa sistem pentadbiran yang diamalkan di Brunei ini sebenarnya menyerupai sistem pentadbiran di Tanah Melayu. Fakta ini dapat dilihat daripada konteks pelaksanaan autoriti dan bidang kuasa pembesar di Tanah Melayu yang tampaknya lebih mempunyai kuasa autonomi dalam meletakkan penguasaan pentadbiran wilayahnya di tangan wakil Sultan.

Secara dasarnya, kebanyakan wakil yang mentadbir di wilayah naungan Sultan ini bebas untuk melakukan pentadbiran sewenang-wenangnya di wilayah milik Sultan. Hal ini kerana dari segi bidang kuasa, setiap wakil yang diamanahkan oleh Sultan Brunei mempunyai kuasa yang sama tetapi bidang kuasa mereka terhad berbanding dengan bidang kuasa yang dimiliki oleh Sultan. Bidang kuasa ini bukan sahaja dalam soal mencukai tetapi juga dalam soal hukuman ke atas kesalahan anak buah mereka seperti hukum bunuh, jenayah dan sebagainya.¹² Walau bagaimanapun, wakil Sultan masih perlu untuk meminta kebenaran terlebih dahulu daripada Sultan sebelum menghukum anak buah mereka

---

¹⁰ Sabihah Osman, (1985), *op.cit.*, hlm. 5.

¹¹ *Ibid.*, hlm. 15.

¹² *Ibid.*, hlm. 27.

terutamanya mengenai perkara yang berkaitan dengan kes bunuh atau seumpamanya.¹³ Berdasarkan kepada kenyataan tersebut, jelaslah bahawa dalam bidang kuasa antara pembesar dengan Sultan nampaknya kuasa Sultan masih lagi mengatasi kuasa pembesar. Bertitik tolak dari konsep inilah, seandainya berlaku ketidak serasian di antara pembesar negara dengan Sultan yang memerintah, maka Sultan berhak menggunakan kuasa autoriti baginda untuk menolak atau membatalkan sesuatu keputusan kerana baginda berkuasa terhadap keseluruhan wilayahnya. Perkara ini juga turut diperincikan oleh Brown, yang menyatakan bahawa kuasa pembesar di setiap jajahan adalah hampir sama. Hal ini dapat dilihat melalui autoriti seseorang pembesar yang memiliki tanah *jajahan Kuripan* dan *jajahan Tulin* dengan tanah *jajahan Kerajaan* yang dimiliki oleh Sultan. Setiap pembesar mempunyai autoriti yang penuh terhadap kawasan jajahan masing-masing namun, masih perlu perkenan daripada Sultan Brunei untuk melakukan sesuatu tindakan yang melibatkan pelaksanaan undang-undang.¹⁴

Perlu diketahui juga bahawa para pembesar yang memiliki wilayah di Borneo Utara ini sebenarnya terdiri daripada golongan Pengiran istana yang telah dipertanggungjawabkan oleh Sultan Brunei untuk menjalankan pentadbiran, mewujudkan sistem pengadilan, menguatkuasakan undang-undang Brunei, memungut cukai perdagangan dan cukai penduduk.¹⁵ Malangnya, pemilikan wilayah secara total oleh para pembesar ini memberikan beberapa implikasi yang positif dan negatif dalam pemerintahan Kesultanan Brunei, antaranya ialah seorang Pengiran yang mempunyai hak Tulin ke atas wilayahnya akan menjadi ketua bebas yang lazimnya boleh mencabar kedudukan istana kerana dasar utama yang membentuk pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara banyak bergantung kepada sistem

---

¹³ Sebarang masalah jenayah yang tidak diselesaikan di peringkat wilayah jajahan, Sultan berhak memerintahkan supaya dihakamkan di peringkat kerajaan pusat untuk diadili. Dalam melaksanakan undang-undang, Sultan Brunei dibantu oleh Pengiran Bendahara dan Pengiran Temenggung. Lihat Pengiran Md. Yusuf bin Pengiran Abd. Rahim, *Adat Istiadat Brunei Darussalam*, *Brunei Museum Journal*, Vol. 3 (3), 1975, hlm. 64; D.E. Brown, *op.cit.*, hlm. 87.

¹⁴ D.E. Brown, *op.cit.*, hlm. 170 dan 195.

¹⁵ F.G. Whelan, *A History of Sabah*, Singapore: McMillan and Co, 1970, hlm. 188.

pemilikan tanah yang dilaksanakan secara menyeluruh di wilayah tanah jajahannya. Manakala kekuatan pemerintahan Kesultanan Brunei pula sebenarnya terletak pada ketaatan dan kesetiaan para pembesar terhadap institusi Kesultanan Brunei itu sendiri. Dari segi teorinya, tindakan Sultan Brunei melaksanakan sistem pemilikan tanah ini sangat berkesan untuk mengikat ketaatan dan kepatuhan pembesarnya terhadap institusi Kesultanan Brunei memandangkan para pembesarnya akan memperolehi kekayaan, pengaruh dan kekuasaan sehingga tidak ada sebab untuk mereka berpaling dari kerajaan pusat.

Selanjutnya, Kesultanan Brunei telah memperkenalkan pentadbiran berasaskan sistem pemilikan tanah di Borneo Utara. Sistem ini sebenarnya telah dilaksanakan semenjak daripada zaman pemerintahan Sultan Saiful Rijal lagi dan kemudiannya diteruskan sehinggalah abad ke-18. Sistem pemilikan tanah ini boleh dibahagikan kepada tiga bahagian iaitu harta Kerajaan, Kuripan dan Tulin atau pesaka. Tanah yang dikategorikan sebagai tanah Kerajaan ialah tanah yang akan menjadi hak Sultan sepanjang pentadbirannya termasuklah hal ehwal yang berkaitan dengan pengutipan cukai selagi mana baginda masih berada di atas tampuk pemerintahan negara. Seandainya dalam tempoh pemerintahan tersebut baginda mangkat atau dilucutkan jawatan maka hak memungut cukai akan diserahkan kepada Sultan yang baharu.¹⁶ Secara ringkasnya, bolehlah dikatakan bahawa hasil utama Sultan dalam hak tanah Kerajaan ini ialah cukai tanah jajahan, cukai kepala dan cukai khas perdagangan.¹⁷ Pemilikan tanah Kuripan pula ialah pemilikan harta yang dikuasai oleh wazir atau pembesar. Kuasa pemilikan tersebut hanya boleh diberikan ketika mereka masih hidup

---

¹⁶ Nicholas Tarling, *op.cit.*, hlm. 4; W.H. Treacher, *British Borneo: Sketches of Brunai, Sarawak, Labuan and North Borneo*, Reprinted from the JMBRAS. Singapore: The Government Printing Department, 1891, hlm. 37.

¹⁷ Pengutipan cukai merupakan sumber pendapatan negara yang penting, terutamanya kepada Sultan dan pembesarnya. Pada abad ke-14 Sultan Brunei telah mengadakan kutipan cukai ke atas rakyatnya dengan melantik seorang jurukira yang mahir untuk menjaga hasil kutipan cukai. Aktiviti pengutipan cukai ini diteruskan sehinggalah pada abad ke-16. Kemunculan jawatan Pengiran Digadong, Bendahari dan Orang Kaya Digadong bukan sahaja berperanan mengendalikan perbendaharaan Sultan tetapi juga pentadbiran cukai. Kutipan cukai ini terus berlaku semasa pemerintahan Sultan Muhyiddin. Baginda mempunyai kuasa untuk mengutip cukai di seluruh wilayah jajahan. Tugas pemungutan cukai ini dilakukan oleh pegawai-pegawai dilantik. Penduduk yang enggan menjelaskan cukai akan dihukum. Namun begitu, cukai ini hanya dikenakan ke atas penduduk yang berada di wilayah jajahan tetapi bukan kepada penduduk yang duduk di kerajaan pusat. Selain daripada kutipan cukai di wilayah jajahan, pendapat kerajaan Brunei juga diperolehi melalui aktiviti perdagangan. Lihat Amin Sweeny, *op.cit.*, hlm. 25-27.

dan masih memegang jawatan dalam kerajaan. Namun begitu, sekiranya pegawai tersebut meninggal dunia, maka hak milik wilayah berkenaan perlu diserahkan kepada pemerintah sehinggalah Sultan Brunei melantik semula pegawai baharu untuk menggantikan kekosongan tersebut.

Tuntasnya, hak milik Kuripan adalah berdasarkan kepada jawatan dan bukannya warisan.¹⁸ Kenyataan ini turut diperjelaskan oleh Nicholas Tarling¹⁹ yang menyatakan bahawa pemilikan tanah Kuripan adalah hak milik jawatan dan tidak boleh diwariskan kepada anak atau waris lain. Tanah ini perlu diserahkan semula kepada Sultan sekiranya pembesar tersebut meninggal dunia. Bagi tanah Tulin atau pesaka pula merupakan tanah yang hanya boleh diwarisi oleh golongan Pengiran atau Sultan secara persendirian. Sekiranya Pengiran yang memiliki kawasan Tulin meninggal dunia, pemilikan tersebut akan diserahkan kepada keturunannya dan proses ini dikenali sebagai Pesaka. Harta pemilikan ini berupa sungai-sungai atau penduduk yang dikenali sebagai Sungai Tulin atau hamba Tulin. Bagi wilayah milikan Tulin, Sultan Brunei tidak boleh mengutip sebarang bentuk pendapatan dari kawasan tersebut. Sultan juga tidak boleh mengurniakan tanah dalam kategori ini kepada sesiapaupun tanpa merujuk kepada pemiliknya. Hal ini kerana pemilikan bagi kategori ini akan diuruskan oleh pemiliknya secara persendirian namun pelaksanaannya masih lagi tertakluk kepada undang-undang Kesultanan Brunei.²⁰ Baginda juga telah meletakkan batas kekuasaan politik bagi sesebuah wilayah melalui hulu dan hilir sungai.²¹

Sebagaimana yang telah diperjelaskan sebelum ini, kewujudan sistem pembahagian tanah ini secara rasionalnya adalah untuk

---

¹⁸ Amin Sweeny, *op.cit.*, hlm. 25-27.

¹⁹ Nicholas Tarling, *op.cit.*, hlm. 4-5.

²⁰ Siti Aidah Hj Lokin, *op.cit.*, hlm. 24; D.S. Ranjit Singh, 2003, *op.cit.*, hlm. 67.

²¹ Kuala sungai atau pangkalan merupakan tempat persinggahan yang penting bagi sesebuah negeri atau wilayah kerana ianya boleh diiktiraf sebagai pintu masuk bagi sesebuah negeri. Oleh itu, kebanyakan pembahagian hak tradisional ditentukan oleh ulu dan kuala sungai bagi menentukan sempadan wilayah atau daerah. Sabihah Osman et.al, *op.cit.*, hlm.27.

memastikan keluarga dan kaum kerabat baginda turut memiliki sebahagian aset yang dimiliki oleh Sultan Brunei bagi mengelakkan berlakunya ketidakpuashatian dalam kalangan saudara mara baginda. Pada masa yang sama baginda juga ingin memastikan semua wilayah jajahan Brunei adalah kepunyaan Sultan dan kaum kerabatnya sahaja kerana melalui pembahagian tanah inilah kaum kerabatnya akan dapat meningkatkan pendapatan mereka menerusi hasil cukai yang diperoleh dari wilayah jajahan yang telah diserahkan oleh Sultan Brunei kepada mereka.²² Menariknya dalam pemerintahan Kesultanan Brunei di Borneo Utara ini, kebanyakan wilayahnya adalah jenis tanah Tulin. Keadaan ini telah menyukarkan Sultan Brunei untuk menyerahkan mana-mana wilayah kepada kuasa lain tanpa kebenaran pemiliknya.²³ Kesulitan Sultan untuk menguasai wilayah Tulin inilah menyebabkan wujudnya penentangan para pembesar Brunei apabila SBUB mengambil-alih Borneo Utara daripada Kesultanan Brunei.

Keunikan empayar Kesultanan Brunei ini juga boleh dilihat apabila sepanjang era kesultanan di Kepulauan Borneo, persengketaan mengenai persempadanan jarang berlaku di antara Kesultanan Brunei, Kesultanan Sulu dan Kesultanan Bulungan. Hal ini kerana setiap Kesultanan yang ada di Kepulauan Borneo tersebut menganggap kekuasaan ke atas masyarakat dilambangkan melalui sistem pajak dan ufti berbanding kekuasaan ke atas tanah. Situasi ini menggambarkan bahawa sempadan di antara wilayah sememangnya telah wujud tetapi tidak jelas kerana hanya ditandai oleh unsur alam yang dianggap kurang signifikan untuk diperbalahkan.²⁴ Justeru itu, kekuasaan Kesultanan Brunei tidak pernah dicabar atau diserang oleh mana-mana Kesultanan di Borneo khususnya Kesultanan Sulu serta kuasa Melayu lain di nusantara. Persoalan mengenai ketiadaan kuasa luar mencabar kekuasaan Kesultanan Brunei di Kepulauan Borneo ini berlaku ekoran daripada wujudnya perkaitan kekeluargaan Kesultanan Brunei dengan Kesultanan di Filipina, Jawa, Sumatera dan Tanah Melayu.²⁵ Kesultanan

---

²² Amin Sweeny, *op.cit.*, hlm. 55.

²³ *Ibid.*

²⁴ Eko Prayitno Joko, Isu Pemilikan Wilayah Pantai Timur Sabah: Satu Penelusuran Daripada Sudut Sumber Sejarah, *Jurnal Kinabalu*, Vol. 20, 2014, hlm. 19.

²⁵ Aripin Said, *Panglima Gajah Tunggal, Dato Setia Raja Tok Jebek Bin Tok Akil: Geneologi keluarga dengan Pengiran Bagauddin*, Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan Brunei Darussalam: Pusat

Sulu umpamanya, tidak pernah menyerang atau menawan mana-mana wilayah Tulin Brunei bahkan juga tidak pernah menakluk atau menjajah wilayah di Kepulauan Borneo, sedangkan Kesultanan Brunei telah menakluki keseluruhan Kepulauan Borneo sehinggalah ke selatan Filipina. Kekuatan dan pengaruh yang ada pada Kesultanan Brunei menyebabkan tidak ada satu wilayah Tulin pun berani untuk membebaskan diri dari Kesultanan Brunei. Walau bagaimanapun, tidak dinafikan bahawa Kesultanan Sulu pernah cuba untuk mencabar Kesultanan Brunei pada tahun 1878 disebabkan oleh tuntutan wilayah di pantai timur Borneo Utara namun, tuntutan tersebut telah dinafikan oleh Kesultanan Brunei sehinggalah munculnya pihak Barat mengiktiraf pemilikan Kesultanan Sulu terhadap wilayah tersebut. Bagi negeri di Tanah Melayu pula biarpun pernah wujud konflik yang melibatkan permasalahan kerabat diraja, namun hakikatnya semua kuasa Melayu tersebut telah satu persatu mulai lenyap dijajah oleh pihak Barat. Oleh itu, boleh dikatakan di Borneo tidak ada satu Kesultanan pun yang boleh mencabar status quo penguasaan Brunei ke atas Borneo Utara, Sarawak dan dalam Brunei sendiri. Kuasa Barat yang pernah cuba untuk menyerang dan mencabar Brunei hanyalah kuasa Sepanyol dan diikuti oleh kuasa British.

Selain itu, keunikan dasar pemerintahan Kesultanan Brunei ini juga dapat digambarkan apabila Sultan Brunei tidak perlu membuat pengawalan secara langsung ke atas wilayah jajahannya di Borneo Utara. Berdasarkan kenyataan tersebut timbul persoalan yang memerlukan jawapan tentang bagaimana pentadbiran tersebut dapat dilaksanakan tanpa kehadiran pentadbir pusat di wilayah jajahan naungan Kesultanan Brunei. Secara kasarnya, satu prinsip asas yang diguna pakai oleh golongan Pengiran yang memiliki wilayah Tulin dan Kuripan di Borneo Utara supaya tidak perlu berada di wilayah jajahan masing-masing adalah meminta bantuan daripada wakil Sultan sama ada didatangkan dari negara Brunei atau masyarakat Melayu Brunei yang sudah sedia menetap lama di wilayah berkenaan. Terdapat juga sebilangan golongan Pengiran yang melantik wakil dalam kalangan ketua peribumi di Borneo Utara, seperti Datu Amir Bahar (ketua kaum Bajau di Papar), dan Datuk

---

Sejarah Brunei, 2012, hlm. 17; Rafidah Binti Abdullah, *Sejarah Pengiran Bagaudin di Pahang dan Hubungannya dengan Brunei, Sabah dan Sarawak*, Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan Brunei Darussalam: Pusat Sejarah Brunei, 2012, hlm. 139.

Bahar (ketua kaum Dusun di Kimanis). Sebagai balasannya golongan ini akan diberikan gelaran, seperti Datuk Pengiran, Datuk dan Orang Kaya.²⁶ Oleh itu, secara praktikalnya sememangnya agak mudah untuk Kesultanan Brunei melaksanakan pentadbirannya di Borneo Utara dengan hanya menjalankan pembahagian wilayah. Namun dari segi pelaksanaannya sistem ini sebenarnya banyak kelemahan kerana golongan Pengiran yang mempunyai hak Tulin ke atas tanah jajahan Brunei mempunyai lebih banyak kuasa autoriti dalam pentadbiran wilayahnya sehingga mereka ini mampu untuk menyaingi kedudukan Sultan Brunei yang lemah. Contohnya, seperti peristiwa Perang Saudara yang berlaku di antara Sultan Abdul Hakkul Mubin dan Sultan Muhyiddin.

Menyentuh tentang keberkesanan dan keberlangsungan pentadbiran Kesultanan Brunei wujud juga persoalan berkaitan dengan penglibatan masyarakat Melayu Brunei dalam politik pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara. Sepanjang tempoh pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara, peranan dan sumbangan masyarakat Melayu Brunei ini sangat besar terutamanya dalam membantu mengukuhkan pengaruh dan kekuasaan Kesultanan Brunei di wilayah jajahannya. Meskipun kebanyakan mereka ini adalah golongan penghijrah namun masyarakat lain mengiktiraf pengaruh dan kekuasaan mereka di wilayah berkenaan. Hal ini kerana kebanyakan masyarakat Melayu Brunei diberikan banyak keistimewaan dalam pembayaran cukai seperti cukai yang rendah, kebebasan untuk berdagang dan kehidupan yang bebas dalam wilayah Kesultanan Brunei. Kadang-kala para pembesar juga mengecualikan masyarakat Melayu Brunei untuk membayar cukai kerana wujudnya hubungan kekeluargaan di antara mereka.²⁷ Biarpun masyarakat Melayu Brunei ini menetap jauh dari kerajaan pusat, namun hubungan kekeluargaan yang terbina di antara para pembesar Brunei dengan kaum kerabatnya sentiasa utuh dan terus dipelihara bagi memastikan mereka akan turut sama menikmati limpahan kedaulatan serta kekayaan Kesultanan Brunei.²⁸

---

²⁶ D.S. Ranjit Singh, 2003, *op.cit.*, hlm. 69.

²⁷ Ampuan Mumin Bin Ampuan Tuah, 97 Tahun, Kampung Benoni Papar, 24 April 2010.

²⁸ Kebanyakan masyarakat Melayu Brunei yang bermigrasi ke Borneo Utara merupakan golongan bangsawan istana yang terdiri daripada golongan Ampuan dan Pengiran. Oleh sebab itu, hubungan pembesar dan masyarakat ini sentiasa terpelihara dan dijaga oleh para pembesar. Sepanjang

Ketaatan masyarakat Melayu Brunei terhadap Sultan dan para pembesar Brunei sememangnya tidak dapat dipertikaikan. Hal ini terbukti apabila mereka ini sanggup berulang-alik dari Borneo Utara ke Brunei semata-mata hanya untuk memberikan bekalan barang dagangan kepada para pembesar yang berada di negara Brunei. Kejayaan pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara juga banyak dibantu oleh kegiatan ekonomi dan sosial yang dijalankan oleh masyarakat Melayu Brunei dalam wilayah jajahannya. Walaupun, secara tradisinya masyarakat ini begitu sinonim dengan aktiviti pelayaran, perdagangan dan nelayan, namun di Borneo Utara mereka menjadi pedagang yang lebih aktif. Kekuasaan dan pengaruh mereka terbina melalui aktiviti perdagangan dengan masyarakat lain di Borneo Utara. Hal ini kerana pedagang Melayu Brunei terkenal dengan kekayaannya memiliki modal dan kapal layar yang besar, barang dagangan mewah serta mempunyai ramai pengikut berbanding dengan pedagang-pedagang lain. Oleh kerana itu, masyarakat ini lebih cepat dikenali ramai sehingga memudahkan proses pendominasian dilakukan terhadap aktiviti ekonomi dan sosial di Borneo Utara. Sewaktu masyarakat Melayu Brunei ini menetap di Brunei, mereka tinggal dalam komuniti kampung air yang gemar membina perkampungan di atas air laut, namun selepas mereka bermigrasi ke Borneo Utara masyarakat ini mula membina penempatan di sepanjang persisiran pantai dan hilir sungai yang membolehkan mereka mengawal lalu lintas ke kawasan pedalaman. Keadaan ini telah menjadikan masyarakat ini sebagai orang tengah di antara kaum peribumi di pedalaman dengan dunia luar.²⁹

Selain itu, golongan bangsawan masyarakat Melayu Brunei yang kaya dan berpengaruh di Borneo Utara juga turut mengamalkan amalan perhambaan. Sistem perhambaan yang diamalkan di Borneo Utara

---

pemerintahan Kesultanan Brunei di Borneo Utara, kebanyakan masyarakat Melayu Brunei hidup senang dan mewah berbanding dengan masyarakat lain. Pengaruh dan kekayaan yang diberikan oleh para pembesar Brunei ini menyebabkan masyarakat Melayu Brunei di Borneo Utara dihormati oleh kaum lain. Pengaruh dan kekuasaan mereka ini semakin kukuh apabila wujudnya unsur magis yang melibatkan kekebalan masyarakat Melayu Brunei dalam bertarung sehingga masyarakat peribumi lain menjadi takut dan gerun dengan kepahlawanan yang ada dalam diri masyarakat Melayu Brunei. *Ibid.*

²⁹ Robert Nicholl, *European Sources for the History of the Sultanate of Brunei in the Sixteenth Century*, Bandar Seri Begawan: Muzium Brunei, 1990, hlm. 4.

adalah sama sepertimana sistem perhambaan yang dilaksanakan di negara Brunei. Kebanyakan hamba ini terdiri daripada orang tawanan perang dan orang yang diculik. Hamba yang menjadi tawanan perang dan diculik dari kawasan pedalaman ialah kaum Kedayan dan Bajau. Kebanyakan hamba ini dimiliki oleh golongan Ampuan dan Pengiran. Terdapat juga konsep hamba yang dikenali sebagai hamba berhutang. Seseorang itu akan dikategorikan sebagai hamba berhutang apabila hutangnya itu tidak dapat dijelaskan. Hal yang sama juga turut diperakui oleh Brown, yang menyatakan bahawa masyarakat tradisi Brunei mengamalkan sistem perhambaan yang terdiri daripada orang tawanan perang atau diculik dari kawasan pedalaman. Sistem perhambaan ini hanya diharamkan selepas Syarikat Borneo Utara British (SBUB) mengambilalih Borneo Utara.³⁰

Berdasarkan kepada penjelasan yang dinyatakan, maka dapatlah ditafsirkan bahawa era pemerintahan Kesultanan Brunei ini boleh ditandai sebagai 'Zaman Keagungan' pada masa pemerintahan Sultan Bolkiah. Pada ketika itu golongan bangsawan Melayu Brunei telah menguasai aktiviti perdagangan di seluruh empayar Brunei dari abad ke-16 hinggalah abad ke-19. Penguasaan dan kejayaan pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara juga memberikan gambaran tentang kebergantungan Sultan Brunei terhadap peranan pembesar yang ditugaskan untuk mentadbir jajahannya sama ada secara langsung atau tidak langsung di Borneo Utara.

Kemerosotan Pemerintahan Kesultanan Brunei

Kesultanan Brunei telah melalui zaman kegemilangannya dari abad ke-15 sehinggalah abad ke-17. Dalam jangka masa enam kurun ini, Kesultanan Brunei telah berjaya memperlihatkan kemampuan mereka untuk menguasai seluruh wilayah Sarawak, Borneo Utara, Kepulauan Sulu dan Filipina sehingga tahun 1840.³¹ Namun begitu, Kesultanan Brunei mulai mengalami zaman kemerosotannya pada akhir tahun 1840 sehingga terpaksa menyerahkan sedikit demi sedikit wilayah Sarawak

---

³⁰ D.E. Brown, *op.cit.*, hlm. 89; Owen Rutter, *The Pirate Wind Tales of the Sea-Robbers of Malaya*, Singapore: Oxford University Press, 1986, hlm. 45.

³¹ Nararossa Peter Ballak dan Mohd Samsudin, *Persaingan dan Pertapakan Kuasa-Kuasa Eropah di Kepulauan Borneo Menjelang abad ke-18*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia, 2015, hlm. 6; D.S. Ranjit Singh, *Brunei 1839-1983; The Problems of Political Survival*. Oxford University: Singapore, 1991, hlm. 14.

kepada James Brooke pada tahun 1842 dan kemudiannya diikuti pula dengan penyerahan wilayah di Borneo Utara iaitu Pulau Labuan dan diikuti wilayah Kimanis. Implikasi daripada penyerahan tersebut telah menyebabkan wujudnya istilah British Borneo yang merangkumi beberapa wilayah iaitu Sarawak, Borneo Utara dan Brunei. Kegemilangan yang dikecapi Brunei ini sebenarnya tanpa disedari cuba dihapuskan secara perlahan-lahan oleh kuasa Eropah dengan menjadikan Brunei sebagai sasaran utama bagi membolehkan mereka mengambil-alih negara Brunei.³²

Brunei mengalami zaman awal kemerosotan apabila berlakunya krisis dalam kepimpinan pemerintah.³³ Kelemahan dalam pemerintahan berlaku berpunca daripada ketua pemerintah yang mempunyai ideologi politik yang berbeza. Dalam melaksanakan pemerintahan negara, ketua memainkan peranan penting untuk mentadbir negara dengan mengambil kira semua aspek tanpa berat sebelah. Seandainya peraturan ini diikuti maka krisis dalam hal-ehwal pentadbiran akan dapat diatasi. Konflik pertama dalam pemerintahan Kesultanan Brunei bermula semasa pemerintahan Sultan Saiful Rijal yang memperlihatkan wujudnya ketidakpuashatian pembesar terhadap pemerintah. Konflik yang berterusan dalam istana Brunei ini akhirnya telah membawa kepada tercetusnya Perang Kastila pada tahun 1578. Perang Kastila merupakan perang pertama yang dihadapi oleh negara Brunei dengan kuasa Eropah selepas mangkatnya Sultan Abdul Kahar pada tahun 1533 dan digantikan oleh Sultan Saiful Rijal. Perang Kastila ini tercetus pada tahun 1578 akibat daripada wujudnya konflik dalaman di antara Sultan Saiful Rijal, Pengiran Seri Lela dan Pengiran Seri Ratna yang akhirnya mendorong Pengiran Seri Lela bersubahat dengan Sepanyol untuk menyerang Brunei. Keadaan ini berlaku kerana ketidakpuashatian Pengiran Seri Lela terhadap hukumannya di buang negeri ke Kimanis akibat daripada pertelingkahannya dengan Pengiran Bendahara Sakam. Walaupun pada dasarnya, Pengiran Bendahara Sakam didapati bersalah, tetapi telah diampunkan oleh Sultan Saiful Rijal atas alasan tindakannya itu untuk

---

³² Awang Othman Bin Haji Mat Don, *Brunei KM XVII-XIX: Satu Analisa Mengenai Sejarah Kemerosotannya*, Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei, 2010, hlm. 84; Nararossa Peter Ballak dan Mohd Samsudin, *op.cit.*, hlm. 6.

³³ Nararossa Peter Ballak dan Mohd Samsudin, *op.cit.*, hlm. 6.

menaikkan semangat rakyat Brunei. Tindakan Sultan Saiful Rijal mengampunkan Pengiran Bendahara Sakam dianggap berat sebelah dan tidak munasabah. Meskipun peperangan yang berlaku antara Brunei dengan Sepanyol ini mendapat sokongan daripada Pengiran Seri Lela dan Pengiran Seri Ratna namun, peperangan ini berjaya dipatahkan oleh Pengiran Bendahara Sakam dengan cara menyerang kubu Sepanyol dan meracun sumber minuman tenteranya. Selepas 72 hari Sepanyol cuba bertahan di Kota Batu akhirnya mereka terpaksa keluar dari istana dan berundur ke Borneo Utara akibat daripada banyak tenteranya tidak mampu bertahan serta ramai yang telah mati akibat keracunan.³⁴

Walau bagaimanapun, perlu difahami bahawa biarpun tidak wujud rancangan sulit di antara Pengiran Seri Lela dengan Sepanyol tidak bermakna Sepanyol tidak mempunyai sebab lain untuk menyerang Brunei. Hal ini dapat dilihat apabila Sepanyol sememangnya mempunyai keinginan untuk menyebarluaskan agama Kristian di Borneo terutamanya Kepulauan Filipina. Sepanyol beranggapan bahawa seandainya Kesultanan Brunei masih berkuasa, pihak Sepanyol akan sukar untuk menunaikan hasrat mereka untuk mengkristiankan penduduk di Kepulauan Filipina. Menurut pernyataan Mohd. Jamil Al-Sufri dalam kajiannya yang bertajuk *Tarsilah Brunei II*, Perang Kastila telah memberikan kesan yang buruk terhadap pemerintahan negara Brunei. Manakala Sabihah Osman, et.al (2001) pula menyifatkan bahawa biarpun Perang Kastila berjaya dipatahkan oleh Brunei namun, kelemahan tersebut telah menyebabkan berlakunya perebutan takhta untuk menguasai wilayah jajahan pada abad ke-18 hingga abad ke-19.

Selain itu, perbalahan yang berterusan dalam kalangan kerabat diraja selepas kemangkatan Sultan Abdul Jalilul Akbar pada 1659 telah mencetuskan perebutan takhta dalam kalangan putera-putera baginda iaitu di antara Raja Besar Abdullah (Pengiran Muda Besar Abdullah) dan Abdul Jalilul Jabbar (Pengiran Muda Besar Sulung). Perebutan kuasa berakhir dengan kemenangan bagi Pengiran Muda Besar Sulung kerana beliau telah diwasiatkan oleh ayahanda baginda untuk menaiki takhta. Sebagai reaksi terhadap perlantikan tersebut, Pengiran Bendahara Maharaja Lela telah bangkit menentang wasiat berkenaan kerana beliau berpendapat bahawa mengikut Adat Istiadat Diraja Brunei, Pengiran

---

³⁴ Nor Azlina AB. Malek, *op.cit.*, hlm. 59; Sanib Said, *Perang Kastila TM 1578: Suatu Penelitian Semula, Brunei di Tengah-Tengah Nusantara*, Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei, 1994, hlm. 124.

Muda Besar Abdullah ialah putera tertua lagi gahara lebih berhak untuk menjadi Sultan.³⁵ Walaupun pendapat Pengiran Bendahara Maharaja Lela mendapat sokongan daripada kaum kerabat bonda Pengiran Muda Besar Abdullah namun, keputusan muktamad di antara pembesar istana memutuskan Pengiran Muda Besar Sulung dilantik menjadi Sultan Brunei. Hal ini telah menyebabkan Pengiran Muda Besar Abdullah mengundurkan diri ke Labuan dan akhirnya dibunuh oleh pembunuh misteri.³⁶ Perbalahan tersebut secara tidak langsung telah memberi petanda awal kemosrotan pemerintahan Brunei kerana wujudnya perasaan tidak puas hati dan dendam dalam kalangan kerabat diraja sekaligus mencetuskan persengketaan yang berterusan sehingga telah melemahkan pentadbiran negara.

Konflik dalam kerabat diraja Brunei ini kemudiannya tercetus lagi pada zaman pemerintahan Sultan Haji Muhammad Ali pada 1660 sehinggalah tahun 1661. Perbalahan dan konflik yang berlaku dalam istana Brunei ini akhirnya mencetuskan Perang Saudara (Perang Pulau Chermin) pada tahun 1661 sehinggalah tahun 1673.³⁷ Perang Saudara

---

³⁵ Awang Othman Bin Haji Mat Don, *op.cit.*, hlm.85.

³⁶ *Ibid.*; Mohd Jamil Al-Sufri, (2002), *op.cit.*, hlm. 11.

³⁷ Perang Saudara berpunca daripada perkelahian dalam sabung ayam, tragedi bermula apabila anak Sultan Muhammad Ali iaitu Raja Bungsu telah membunuh Raja Dungu iaitu anak Pengiran bendahara Hakkul Mubin kerana mencerca. Bendahara Hakkul Mubin kemudiannya telah mengamuk dalam istana dan cuba membunuh anak Sultan Muhammad Ali namun Raja Bungsu telah melarikan diri. Sebagai ganti bendahara Abdul Hakkul Mubin membunuh Sultan Muhammad Ali. Selepas kemangkatan Sultan Muhammad Ali, Sultan Abdul Hakkul Mubin telah menjadi Sultan Brunei yang baharu. Pengiran Muhyiddin anak kepada Sultan Jalilul Akbar yang juga merupakan menantu Sultan Muhammad Ali berniat untuk membalas dendam atas kemangkatan ayah mentuanya. Pada ketika itu, Pengiran Mahyuddin dilantik menjadi Pengiran Bendahara. Dengan bantuan Orang Kaya Emas, pengikut Pengiran Bendahara telah bertindak membuat kacau di istana. Atas nasihat Pengiran Bendahara, Sultan Hakkul Mubin berpindah ke Pulau Chermin. Sebaik sahaja Sultan Abdul Hakkul Mubin berpindah ke Pulau Chermin, Pengiran Bendahara yang beada di kerajaan pusat mengisytiharkan dirinya sebagai Sultan Brunei yang baru. Keadaan ini menyebabkan buat pertama kalinya Brunei mempunyai dua orang Sultan. Tindakan bendahara ini telah menimbulkan kemarahan Sultan Abdul Hakkul Mubin sehingga mencetuskan perang saudara. Sultan Muhyiddin berusaha mendapatkan takhta Brunei dengan melancarkan perang sehinggalah baginda berjaya menewaskan bendahara Sultan Abdul Hakkul Mubin di Pulau Chermin. Rentetan daripada peperangan tersebut daerah Kinarut di Borneo Utara dijadikan sebagai kawasan pelarian dan perlindungan bagi Sultan Abdul Hakkul Mubin dan pengikut-pengikutnya. Semasa tercetusnya perang tersebut, Sultan Muhyiddin cuba meminta bantuan dari Sulu. Namun begitu, pihak Sulu dikatakan tidak berani melancarkan serangan sebaliknya bersembunyi di Pulau Keingaran. Tindakan pihak Sulu ini menimbulkan kemarahan Sultan Muhyiddin. Oleh kerana semangat juang

selama 12 tahun ini sangat merugikan empayarnya kerana peperangan tersebut bukan sahaja telah melumpuhkan perdagangan Brunei selama 10 tahun malah juga telah menyebabkan Kesultanan Brunei kehilangan wilayah jajahannya di bahagian pantai timur Borneo, khususnya Pulau Balambangan kepada Kesultanan Sulu. Biarpun wujud penafian daripada Kesultanan Brunei tentang penyerahan wilayahnya kepada Kesultanan Sulu. Namun selepas hadirnya kuasa Barat yang mengiktiraf penyerahan tersebut, maka Kesultanan Sulu secara tidak langsung memperolehi sebahagian daripada wilayah Kesultanan Brunei. Seiring dengan pengiktirafan tersebut maka Kesultanan Sulu telah membenarkan Alexander Dalrymple dari Syarikat Hindia Timur Inggeris (SHTI) untuk menetap di Pulau Balambangan. Dikatakan juga bahawa Alexander Dalrymple merupakan individu yang telah mencadangkan supaya pulau tersebut dijadikan sebagai pangkalan persinggahan dan petempatan pihak British kerana beliau melihat pulau tersebut mampu berfungsi sebagai pusat pengumpulan dan pengagihan barangan industri kilang dari England. Pembinaan pangkalan tersebut bukan sahaja akan dapat memudahkan perdagangan dengan China, tetapi akan dapat memajukan lagi perdagangan di antara kedua-dua belah pihak.³⁸

Selain itu, Dalrymple juga melihat Pulau Balambangan sebagai satu alternatif terbaik untuk pihak Inggeris memperolehi bekalan rempah-ratus tanpa perlu bergantung dengan bekalan dari Pulau Maluku yang berada di bawah penguasaan Belanda. Dalrymple beranggapan hasil keluaran tanaman rempah dari kawasan Borneo Utara sangat bermutu dan mampu untuk bersaing dengan produk dagangan dari Kepulauan Maluku. Rancangan Alaxender Dalrymple ini kemudiannya telah diluluskan oleh Gabenor India pada bulan Jun 1760 dan seterusnya beliau telah membuat perjanjian dengan Sultan Alimuddin I untuk mendapatkan hak penuh ke atas Pulau Balambangan yang merangkumi

---

yang tinggi dalam diri pengikut-pengikutnya maka Sultan Muhyiddin berjaya mengalahkan Sultan Abdul Hakkul Mubin. Apabila Sultan Sulu mendengar berita kemenangan Sultan Muhyiddin, Sultan Sulu telah keluar dari tempat persembunyiannya dan menuntut supaya negeri-negeri di bahagian pantai timur Borneo seperti Paitan, Sugut, Mempayong, Palawan, Balabak, Banggi, Balambangan dan negeri-negeri disekitarnya diserahkan kepadanya atas balasan pertolongan mereka. Namun permintaan ini telah ditolak oleh Sultan Muhyiddin. Lihat Nor Azlina AB. Malek, *op.cit.*, hlm. 63-64; Mohd Jamil Al-Sufri, 2002, *op.cit.*, hlm. 193; Abdul Latif Ibrahim, *op.cit.*, hlm. 218; Bilcher Bala, 2005, *op.cit.*, hlm.163.

³⁸ Baszley Bee B.Basrah Bee dan Bilcher Bala, Pulau Balambangan 1521-1805, *MANU*, Vol. IX, Jurnal Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa (*PPiB*), 2004, hlm. 52.

Teluk Kimanis, Pulau Palawan, semua pulau di sekitar Borneo Utara termasuk Kinabatangan. Perjanjian tersebut telah menguatkan lagi hak SHTI ke atas kawasan tersebut sepertimana yang termaktub dalam perjanjian awal dengan Sultan Brunei pada tahun 1763 dan 1772. Pada 23 Januari 1783, Alexander Dalrymple telah berjaya mengibarkan bendera British di Pulau Balambangan. Pengiktirafan oleh Sultan Alimuddin I dan anaknya Muhammad Isra'il ke atas pemilikan Inggeris ini hanya dapat dimaklumkan oleh Dalrymple kepada Lembaga Pengarah SHTI di London pada tahun 1765. Kewibawaan Dalrymple ini juga dapat dilihat apabila beliau berjaya memujuk Sultan Sulu supaya menyerahkan seluruh kawasan Timur Laut Borneo dan beberapa buah Pulau lain iaitu Pulau Banggi, Balabak dan juga Manak kepada pihak Inggeris. Namun begitu, biarpun Dalrymple ini berjaya memujuk Sultan Sulu untuk mendirikan pangkalan perdagangan di Pulau Balambangan akan tetapi beliau tidak mendapat sokongan dari kerajaan British di London. Hal ini secara tidak langsung telah menyebabkan beliau bertindak meletakkan jawatan di SHTI. Jawatan beliau ini kemudiannya telah digantikan oleh Kapten Herbert.³⁹

Di bawah pentadbiran Kapten Herbert, beliau telah melakukan banyak perubahan terutamanya dari segi kemudahan pangkalan perdagangan termasuklah penyediaan stesen yang dilengkapi dengan rumah, pejabat, gudang, penyimpanan barang dan sebuah dermaga. Namun begitu, keadaan ini tidak kekal lama kerana selepas itu berlakunya serangan lanun dari Sulu sehingga menyebabkan pihak SHTI terpaksa meninggalkan pangkalan perdagangan tersebut secara tergesa-gesa. Pada waktu itu, Kapten Herbert telah melarikan diri ke Pulau Labuan dan cuba untuk meneruskan perdagangan mereka di sana. Usaha pihak SHTI untuk menubuhkan penempatan perdagangan di Pulau Balambangan pada tahun 1803 telah menemui kegagalan kerana angkatan British hampir mengalami masalah kebuluran. Selepas peristiwa tersebut, pihak SHTI tidak lagi memiliki pangkalan dalam laluan perdagangan ke timur sehinggalah munculnya Stamford Raffles membuka Singapura 14 tahun selepas berlakunya peristiwa tersebut.⁴⁰

---

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

Perlu diketahui bahawa dalam keadaan Brunei mulai kehilangan wilayahnya di Kepulauan Borneo kepada pihak Barat, krisis perbalahan dalam kerabat diraja masih lagi berterusan terutamanya selepas kemangkatan Sultan Muhammad Tajuddin pada 1807. Perbalahan ini tercetus apabila Sultan Muhammad Tajuddin telah mewasiatkan takhta Brunei kepada cucunya iaitu Sultan Omar Ali Saifuddin II. Namun begitu, oleh sebab baginda masih kecil, maka kuasa memerintah dipangku oleh ayahanda saudara baginda iaitu Pengiran Di-gadong Ayah Pengiran Muda Tengah Muhammad Kanzul Alam yang dikenali sebagai Pengiran Di-gadong Ayah. Baginda kemudiannya telah melantik dirinya sebagai Sultan Brunei dan menamakan dirinya sebagai Sultan Kanzul Alam.⁴¹ Keadaan ini bertambah teruk apabila baginda menyerahkan takhta Brunei kepada putera baginda iaitu Pengiran Muda Muhammad Alam dan menerima gelaran sebagai Raja Api. Lantikan Sultan Muhammad Alam tersebut telah menyebabkan kemarahan kepada keluarga Sultan Omar ali Saifuddin II. Bonda baginda, Raja Isteri Nor Alam inginkan puteranya Sultan Omar Ali Saifuddin II menjadi Sultan sebagai waris yang lebih berhak. Keadaan tersebut mengakibatkan krisis dan perselisihan keluarga dalam kalangan kerabat diraja Brunei sehingga Raja Isteri Nor Alam mengarahkan Sultan Muhammad Alam di hukum bunuh.⁴² Dalam pada itu, Sultan Omar Ali Saifuddin II telah berjaya untuk menaiki takhta menjadi Sultan.

Bagi meredakan konflik kekeluargaan di antara kedua-dua belah pihak, maka Sultan Omar Ali Saifuddin II telah melantik Pengiran Muda Hashim iaitu adinda Sultan Muhammad Alam menjadi Pengiran Bendahara. Namun begitu, tindakan ini bukanlah jalan penyelesaian yang baik malah menimbulkan masalah kepada kerajaan Brunei. Perlantikan Pengiran Muda Hashim sebagai Pengiran Bendahara telah menjadi penyebab utama kepada kekacauan dalam pentadbiran Brunei. Konflik ini mula tercetus apabila Pengiran Muda Hashim dan Pengiran Indera Mahkota Pengiran Mohd Salleh telah dilantik menjadi Gabenor di Sarawak. Perbalahan ini tercetus akibat masalah protokol dan ketidaksefahaman di antara Pengiran Muda Hashim dengan Pengiran Indera Mahkota.⁴³ Implikasinya, Pengiran Muda Hashim dilihat cuba

---

⁴¹ Awang Othman Bin Haji Mat Don, *op.cit.*, hlm. 86.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Keberangkatan Pengiran Muda Hashim ke Sarawak tidak disambut oleh Pengiran Indera Mahkota. Pada ketika itu, beliau hanya mewakilkan pegawainya untuk menyambut kedatangan Pengiran

berusaha untuk menjalin hubungan baik dengan James Brooke bagi meraih sokongan luar. Apabila berlakunya kekacauan yang dicituskan oleh lanun, Pengiran Muda Hashim telah meminta bantuan James Brooke dengan janji untuk menyerahkan Sarawak jika beliau berjaya mengamankan Sarawak. Disebalik keberusahaan Pengiran Muda Hashim menjatuhkan penguasaan Pengiran Indera Mahkota di Sarawak, beliau sebenarnya tidak menyedari bahawa tindakannya itu telah memberi ruang dan peluang kepada James Brooke untuk mengambil alih satu persatu wilayah jajahan Brunei di Sarawak.⁴⁴

Biarpun perlantikan James Brooke sebagai gabenor Sarawak telah mengembalikan semula pendapatan Sultan Brunei di wilayah jajahannya. Namun, tanpa disedari oleh Pengiran Muda Hashim tindakannya itu telah menyebabkan berlakunya pengurangan kuasa Sultan Brunei di Sungai Kuripan baginda. Kebijaksanaan James Brooke menggunakan kesempatan tersebut untuk mengukuhkan kedudukannya di wilayah Kuripan milik Sultan Brunei memberikan gambaran jelas bahawa sebenarnya kedatangan James Brooke ke Sarawak telah mempercepatkan lagi proses kejatuhan empayar Kesultanan Brunei. Dasar perdagangan bebas yang diperkenalkan oleh James Brooke telah memberi ruang dan peluang kepada masyarakat lain untuk berdagang. Keadaan ini menyebabkan beliau mendapat sokongan yang kuat daripada penduduknya berbanding Sultan Brunei.⁴⁵

Muda Hashim. Hal ini menjadi kemurkaan Pengiran Muda Hashim kerana menganggap statusnya sebagai Pengiran Bendahara lebih tinggi memandangkan beliau merupakan putera Sultan Muhammad Kanzul Alam dan bersaudara pula dengan Sultan Muhammad Alam sedangkan kedudukan Pengiran Indera Mahkota hanyalah cheteria. Bagi Pengiran Indera Mahkota pula, beliau beranggapan bahawa kedudukannya sebagai Gabenor Sarawak lebih tinggi, menjadikannya mempunyai kuasa penuh di Sarawak bagi menjalankan kuasa Sultan. Lihat Awang Othman Bin Haji Mat Don, *op.cit.*, hlm. 88.

⁴⁴ G. Rodney Mundy, *Narrative of Events in Borneo and Celebes, Down to the Occupation Labuan: From the Journals of James Brooke, ESQ, Rajah of Sarawak and Governor of Labuan. Together with A Narrative of the Operation of H.M.S Iris, Vol.II, Second Edition, London: John Murray Albemarle Street, 1848, hlm. 140-142.*

⁴⁵ Brooke Commission, *Borneo: Reports of the Commissioners Appointed to Inquire into Certain Matters Connected with the Position of Sir James Brooke*, London: Harrison & Sons, 1855, hlm. 312.

Kekalahan Sultan Brunei menghalang James Brooke menguasai bandar Brunei merosakan imej Sultan Brunei sebagai kuasa yang kuat. Keadaan ini telah menyebabkan Sultan Brunei kehilangan pengaruh bukan sahaja di Tanjong Datu malah baginda terpaksa menyerahkan Kuala Semarahan kepada James Brooke. Apabila British menyedari kehebatan James Brooke mengukuhkan kedudukannya di Sarawak, maka British telah memaksa Sultan Brunei untuk menyerahkan Pulau Labuan kepada British pada tahun 1846. Penyerahan Pulau Labuan kepada British telah memudahkan mereka untuk mengawal dan mengetahui secara langsung perkembangan yang berlaku di Brunei di samping menghalang pencerobohan serta penguasaan James Brooke ke atas Labuan.⁴⁶

Sementara itu, kemerosotan pemerintahan Kesultanan Brunei terus berlarutan kerana Brunei terpaksa berhadapan dengan beberapa siri peperangan yang berpunca daripada konflik dalaman istana. Sultan Brunei juga terpaksa berhadapan dengan campur tangan kuasa asing yang menyaksikan berlakunya sedikit demi sedikit penyerahan wilayah oleh Kesultanan Brunei kepada kuasa Barat sehingga membawa kepada zaman kemucak kemerosotan Brunei. Pada zaman ini memperlihatkan empayar Brunei masih lagi dibelenggu dengan konflik dalaman istana yang berterusan sehingga akhirnya membawa kepada campur tangan kuasa Barat. Kenyataan ini diperkuatkan lagi apabila pemerintahan Kesultanan Brunei terpaksa berhadapan dengan permasalahan krisis kepimpinan selepas mangkatnya Sultan Abdul Mumin yang memperlihatkan Pengiran Hashim telah dilantik untuk menaiki takhta tetapi tidak mendapat sokongan daripada para pembesar istana.⁴⁷ Keadaan ini secara tidak langsung telah menyulitkan pemerintahannya kerana Pengiran Hashim tidak disukai oleh para pembesar. Dalam pada itu, kuasa British melihat bahawa situasi yang dihadapi oleh Brunei merupakan peluang keemasan bagi mereka untuk campur tangan bagi menyelesaikan kemelut politik yang dihadapi oleh Brunei. Kesempatan itu digunakan sepenuhnya oleh British untuk menempatkan seorang pegawai residen di Brunei pada tahun 1906 bagi menjaga keamanan wilayahnya. Oleh yang demikian, berdasarkan kronologi dan

---

⁴⁶ Barring Goulds dan C. A. Bampylde, *A History of Sarawak: Under Its Two White Rajah's 1839-1908*, Kuala Lumpur: Synergy Media, 2007, hlm. 137.

⁴⁷ Nararossa Peter Ballak dan Mohd Samsudin, *op.cit.*, hlm. 7-8; Nor Azlina AB. Malek, *op.cit.*, hlm. 59.

penelusuran sejarah Kesultanan Brunei tersebut, didapati bahawa punca utama kemerosotan pemerintahan Kesultanan Brunei adalah disebabkan oleh kelemahan pemerintah Brunei yang gagal mempertahankan dan melindungi wilayah jajahannya dari kuasa Eropah.

Selanjutnya, masalah kemerosotan pemerintahan Kesultanan Brunei ini juga dapat diperjelaskan melalui ketiadaan pembesar yang berwibawa dalam jangkamasa panjang kerana kebanyakan daripada mereka ini tidak mempunyai kredibiliti yang tinggi untuk menjadi seorang pembesar. Kelemahan dalam struktur pentadbiran dan ketiadaan entiti politik yang kukuh serta kuat telah memberikan peluang kepada kuasa Eropah terutamanya British untuk meluaskan pengaruh mereka di wilayah-wilayah jajahan Kesultanan Brunei.⁴⁸ Lantaran itu, apabila teretusnya kekacauan di Borneo Utara akibat daripada kelemahan dari aspek pentadbiran, British melihatnya sebagai *turning point* untuk campur tangan di wilayah jajahan Kesultanan Brunei. Dalam keadaan sedemikian, para pembesar Brunei pula seakan-akan hilang arah apabila tidak mampu untuk menyelesaikan masalah tersebut sehingga tanpa berfikir panjang mereka terus meminta bantuan daripada British. British pula melihat permintaan tersebut sebagai satu jalan mudah untuk mereka campur tangan di wilayah jajahan Kesultanan Brunei.

Selain itu, kedatangan kuasa Eropah ke Brunei pada abad ke-16 juga telah mengubah landskap politik dan momentum perdagangan Kesultanan Brunei di rantau Asia Tenggara. Kekuatan dan pengaruh yang ada pada kuasa Eropah telah menyebabkan mereka berjaya memperolehi wilayah jajahan Kesultanan Brunei melalui mekanisme mekantilisme serta imperialisme. Oleh yang demikian, tidak hairanlah kehadiran kuasa British di Kepulauan Borneo berjaya mengenyapkan semua pesaingnya melalui strategi campur tangan dalam sistem pentadbiran wilayah jajahan Brunei. Kenyataan tersebut dapat dibuktikan apabila British telah berjaya mendesak Kesultanan Brunei untuk menandatangani perjanjian perlindungan bagi memastikan negara Brunei tidak akan terlepas dari genggamannya kerana British sedar

---

⁴⁸ Graham Saunders, *A History of Brunei*, New York, 1994, hlm. 97; L. R. Wright, *The Origins of British Borneo*, Hong Kong: Hong Kong University Press, 1970, hlm. 245.

hanya melalui kaedah campur tangan dalam bidang pentadbiran Brunei sahaja mereka mampu untuk mengelakkan kuasa asing lain merebut wilayah jajahan yang dimiliki oleh Kesultanan Brunei. Keadaan ini secara tidak langsung telah menyebabkan pemerintahan Kesultanan Brunei menjadi semakin lemah dan akhirnya mulai kehilangan satu persatu wilayah jajahannya kepada pihak British.

Kesimpulan

Dalam konteks sejarah Kesultanan Brunei, didapati bahawa elemen paling penting yang mengaitkan hubungan tradisi Kesultanan Brunei dengan Borneo Utara ialah kewujudan sistem politik dan struktur pentadbiran yang teratur di peringkat pusat dan wilayah jajahan. Susunan pentadbiran ini boleh dilihat menerusi wujudnya pembahagian jawatan, kedudukan dan tanggungjawab pada setiap peringkat pembesar. Pengoperasian setiap struktur pentadbiran tersebut secara tidak langsung telah berjaya mengukuhkan dan melicinkan sistem politik pentadbiran Kesultanan Brunei di Borneo Utara. Walau bagaimanapun, kehadiran kuasa barat mencampuri sistem politik pentadbiran Brunei bukan sahaja telah menjadi pemacu utama kepada kemerosotan pengaruh dan kekuasaan Kesultanan Brunei di Borneo Utara tetapi juga menjadi penyebab utama kepada hilangnya banyak wilayah jajahan Kesultanan Brunei di Borneo Utara kepada pihak Barat. Bermula dari saat inilah, Borneo Utara mulai mengalami peralihan politik pentadbiran bercorak feudal kepada politik pentadbiran moden yang telah dilaksanakan oleh pihak SBUB yang secara tidak langsung telah melemahkan penguasaan dan pengaruh masyarakat Melayu Brunei di Borneo Utara.

Rujukan

Buku dan Jurnal

- Abd. Karim Bin Hj. Abd Rahman. 2008. *Keruntuhan Empayar Brunei KM 19: Satu Kajian Dari Sudut Ekonomi*. Brunei Darussalam: Jabatan Pusat Sejarah Brunei.
- Aripin Said. 2012. *Panglima Gajah Tunggal, Dato Setia Raja Tok Jebek Bin Tok Akil: Geneologi keluarga dengan Pengiran Bagauddin*. Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan Brunei Darussalam: Pusat Sejarah Brunei.
- Awang Asbol Bin Mail. 2011. *Kesultanan Melayu Brunei Abad Ke-19 Politik dan Struktur Pentadbiran*. Brunei Darussalam: Dewan Bahasa dan Pustaka.

- Awang Othman Bin Haji Mat Don. 2010. *Brunei KM XVII-XIX: Satu Analisa Mengenai Sejarah Kemerostannya*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Bala, B. 2005. *Thalassocracy: A History of the Medieval Sultanate of Brunei*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Bala, B., Baszley Bee Basrah Bee dan Jakaria Dasan. 2008. *Pengaruh Kesultanan Brunei Kepada Masyarakat Sabah (Siri II)*. Kota Kinabalu: Utusan Borneo.
- Ballak, N. P. dan Mohd Samsudin. 2015. *Persaingan dan Pertapakan Kuasa-Kuasa Eropah di Kepulauan Borneo Menjelang abad ke-18*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Baszley Bee Basrah Bee dan Bala, B. 2004. Pulau Balambangan 1521-1805. *MANU*. Vol. IX. Hlm. 43-62.
- Brown, D.E. 1970. Brunei: The Structure and History of A Bornean Malay Sultanate. *Monograph of the Brunei Museum Journal*. Vol. 2, No. 2. Hlm. 1- 235.
- Eko Prayitno Joko. 2014. *Isu Pemilikan Wilayah Pantai Timur Sabah: Satu Penelusuran Daripada Sudut Sumber Sejarah*. *Jurnal Kinabalu Vol. 20/2014*.
- Goulds, B. dan Bampylde, C.A. 2007. *A History of Sarawak: Under Its Two White Rajah's 1839-1908*. Kuala Lumpur: Synergy Media.
- Mohd. Jamil Al-Sufri. 2002. *Tarsilah Brunei II, Zaman Kegemilangan dan Kemasyuran*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Mundy, G. R. 1848. *Narrative of Events in Borneo and Celebes, Down to the Occupation Labuan: From the Journals of James Brooke, ESQ, Rajah of Sarawak and Governor of Labuan. Together with A Narrative of the Operation of H.M.S Iris. Vol.II Second Edition*. London: John Murray Albemarle Street.
- Nicholl, R. 1990. *European Sources for the History of the Sultanate of Brunei in the Sixteenth Century*. Bandar Seri Begawan: Muzium Brunei.
- Pengiran Md. Yusuf bin Pengiran Abd. Rahim. 1975. Adat Istiadat Brunei Darussalam. *Brunei Museum Journal*. Vol. 3 (3). Hlm. 43- 108.
- Rafidah Binti Abdullah. 2012. *Sejarah Pengiran Bagauddin di Pahang dan Hubungannya dengan Brunei, Sabah dan Sarawak*. Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan Brunei Darussalam: Pusat Sejarah Brunei.
- Ranjit Singh, D.S. 1991. *Brunei 1839-1983: The Problems of Political Survival*. Oxford University: Singapore.

- Ranjit Singh, D.S. 2003. *The Making of Sabah 1865-1941: The Dynamics of Indigenous Society*. Kuala Lumpur: Universiti Malaya.
- Rutter, O. 1986. *The Pirate Wind Tales of the Sea-Robbers of Malaya*. Singapore: Oxford University Press.
- Sabihah Osman, Muhammad Hadi Abdullah dan Sabullah Hakiip. 2001. *Sejarah Brunei Menjelang Kemerdekaan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sabihah Osman. 1985. *Pentadbiran Pribumi Sabah 1881-1941*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Sanib Said. 1994. *Perang Kastila TM 1578: Suatu Penelitian Semula, Brunei di Tengah-Tengah Nusantara*. Bandar Seri Begawan: Pusat Sejarah Brunei.
- Saunders, G. 1994. *A History of Brunei*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Siti Aidah Hj. Lokin. 2007. *Perubahan Sosioekonomi dan Pentadbiran Masyarakat Peribumi Sabah (1881-1963)*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- St. John, S. 1974. *Life in the Forests of the Far East*. Vol I. Singapore: Oxford University Press.
- Sweeny, A. 1968. Silsilah Raja-Raja Brunei. *JMBRAS*. Vol. 12 (2). Hlm. 1-82.
- Tarling, N. 1971. *Britain, the Brookes & Brunei*. London: Oxford University Press.
- Treacher, W.H. 1891. *British Borneo: Sketches of Brunai, Sarawak, Labuan and North Borneo*. Reprinted from the *JMBRAS*. Singapore: The Government Printing Department.
- Whelan, F. G. 1970. *A History Of Sabah*. Singapore: Heinemann Educational Books.
- Wright, L. R. 1970. *The Origins of British Borneo*. Hong Kong: Hong Kong University Press.

Temu Bual

Temubual Ampuan Mumin Bin Ampuan Tuah. 97 Tahun. Kampung Benoni Papar. 24 April 2010.